

Права людини в контексті

правової антропології

А. С. Пуховська

кандидат юридичних наук, докторант відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Стаття присвячена антропологічним аспектам виразу суб'єктивного права, аналізуються права і свободи людини в контексті антропології права. Розглядаються питання цінності права для людини, визначено місце людини у правовій діяльності, досліджено проблеми формування таких цінностей, як свобода, рівність та права людини. Акцентовано увагу на положенні людини в правовому полі і обґрунтуванні прав людини у правовій антропології.

Ключові слова: правова антропологія, філософська антропологія, права і свободи людини, свобода, рівність.

Стаття посвящена антропологічній проблематиці права, аналізуються права і свободи человека в контексте антропологии права. Рассматриваются вопросы ценности права для человека, роли человека в правовой деятельности, формирование таких ценностей, как свобода, равенство и права человека. Акцентировано внимание на существовании человека в правовом поле и обосновании прав человека в правовой антропологии.

Ключевые слова: правовая антропология, философская антропология, права и свободы человека, свобода, равенство.

The article is devoted to the anthropological aspects of the expression of subjective rights,

examines human rights and freedoms in the context of the anthropology of law. Questions of value for human rights, the place of man in a legal activity, investigated the problem of forming such values as freedom, equality and human rights. Attention is focused on the human condition in the legal field and the justification of human rights in legal anthropology.

Keywords: *legal anthropology, philosophical anthropology, human rights and freedoms, liberty, equality.*

Останніми десятиліттями у світовій та вітчизняній юридичній науці простежується інтерес до антропологічної проблематики права. Актуальність статті обумовлена тим, що сучасна юридична наука намагається знайти відповіді на питання нової епохи, початок якої було закладено антропологічним поворотом у філософії та природознавстві кінця XIX ст. Виходячи з ідей правознавства, ці питання торкаються сенсу та цінності права для людини, місця людини в правовій діяльності, пізнання нею цієї реальності, співвідношення політичних та юридичних ідеалів, формування таких цінностей, як свобода, рівність та права людини. Намагання відповісти на ці питання в зарубіжній та вітчизняній юридичній антропології неминуче призводять до пошуку нових підходів до права, його пізнання та розуміння.

Метою цієї публікації є визначення ролі людини в правовому полі та обґрунтування її прав в контексті правової антропології. В юридичній літературі останніх років підготовлено значну кількість наукових праць, монографій та статей, присвячених антропологічному пізнанню права.

Слід виокремити праці та антропологічні ідеї таких вчених, як А. І. Ковлер, В. С. Нерсесянц, І. Л. Честнов, А. В. Поляков, С. П. Рабінович. Проблема антропологічного права, маючи власну давню історію, набуває особливої актуальності сьогодні у зв'язку із програмним завданням побудови в Україні правової демократичної держави та формування громадянського суспільства, розвитку усіх форм демократії. Саме реальні й гарантовані державою політичні, економічні та особисті права і свободи громадян складають фундамент сучасної правової антропології, сприяють всебічному гармонійному, вільному розвитку та вдосконаленню людини, забезпечують їй якісне належне життя. У вирішенні масштабних та навіть глобальних проблем, що постають перед людиною та людством, безумовно, важлива роль належить юридичній антропології, яка в системі філософії права повинна стати одним з провідних напрямків дослідження прав людини у XXI ст.

Початковою антропологічною ідеєю для обґрунтування права людини є думка Арістотеля про те, що людина — істота політична. Це означає, що вона живе разом з іншими людьми, але не зливається з ними, вона існує автономно. Таке становище людини в співтоваристві людей зумовлює можливість подвійного прояву соціальності «як позитивної соціальної істоти», що допомагає іншим людям та доповнює їх, з якої походить необхідність прав людини [1, с. 128]. Основоположником юридичної антропології є Ж.-Ж. Руссо. По-перше, він обґрунтував її практичну основу у своїй праці «Роздум про походження та підстави нерівності між людьми», в якій поставив проблему взаємовідносин

між природою та цивілізацією і яку можна вважати першим науковим дослідженням у сфері загальної антропології; по-друге, він надав їй теоретичне обґрунтування, надзвичайно ясно та лаконічно вказавши на самостійні завдання антропології, які відрізняються від завдань історії та етики. Коли бажаєш вивчати людей,— зазначав Ж.-Ж. Руссо,— потрібно дивитися навколо себе, але щоб вивчити людину, треба навчитися дивитися вдалину; щоб виявити якості, треба спочатку спостерігати відмінності [2, с. 43]. Таким чином, були закладені перші ідеї соціальної та культурної антропології, на які спирається сучасна юридична антропологія.

Визнаними авторитетами антропології ХХ ст. слід вважати Ф. Боаса та Б. Малиновського. Ф. Боас був одним з перших мислителів, який обґрунтував теорію культурного плюралізму, вимагав вивчати культуру як цілісність, як систему. При цьому Ф. Боас вважав, що культура не обов'язково розвивається так, як вважали класичні еволюціоністи — від нижчих форм до вищих. Загалом його твердження було таким: культура, а отже, звичаї, право — це історичні явища. Б. Малиновський, в теоретичних дослідженнях якого міф аналізується як відображення правопорядку, що виник на ранніх стадіях людського соціуму та продовжує існувати в інших формах й до сьогодні, творчо застосовує до явищ культури метод психоаналізу З. Фрейда, а також створює особливий, суто індивідуальний підхід до аналізу т. зв. примітивних суспільств [2, с. 53–57]. Одним із відомих сучасних теоретиків та філософів права В. С. Нерсисянц дає визначення юридичної антропології як науки про людину як соціальну істоту

в її правових проявах, вимірах, характеристиках, що вивчає правові форми суспільного життя людей від стародавності до наших днів [3, с. 1]. Це визначення, на нашу думку, охоплює сенс правового буття людини як істоти соціальної та наголошує на еволюційному характері правових форм суспільного життя. Стисліше визначення правової антропології обґрунтовує проф. І. А. Ковлер: «Юридична антропологія вивчає правове буття людини на всіх стадіях розвитку цього буття, від архаїчних до сучасних» [2, с. 23].

Антропологія права вбачає головну ціль права в олюднюванні людини, людському вимірі права та правових систем, їх гуманістичній природі та підтверджує тезу про те, що, незважаючи на етичні, культурні та інші розбіжності, людству у різних його проявах переважно властиве загальне, ніж відмінне. На це звертає увагу І. А. Честнов, акцентуючи увагу на ідеї про те, що всі ми — люди, а людині властиве право [4, с. 35]. У сучасній антропології права, як зазначає В. С. Бігун, репрезентовані три основні підходи до визначення людини в її застосуванні до права та наук про право. Дескриптивний полягає у відокремленні та описі тих морфологічних, фізіологічних та інших рис, що відрізняють людину від представників інших видів живих організмів. Атрибутивний полягає у виокремленні визначальної характеристики людини (атрибута), яка в кінцевому підсумку впливає і на решту її характеристик. Сутнісний підхід полягає в намаганні розкрити сутність людини і таким чином сформулювати універсальну концепцію людини [5, с. 37–42]. Ці підходи можуть переплітатися, взаємодоповнювати один одного, можлива домінанта одного над дру-

гим або взаємопроникнення. Але так чи інакше вони репрезентують сучасну наукову точку зору.

Сучасні вчені поділяють думку, що антропологічний підхід може бути корисним для подолання егоцентричного погляду на світ, для встановлення правових контактів між людьми, що відображають інші культури та культурні настанови. Антропологічне знання має велику цінність для пізнання правового в людини і праві, оскільки антропологія виступає певним ядром раціоналізації та ідеологізації культури [6, с. 186]. Антропологія права все більше проникає в філософсько-правові та теоретико-правові дослідження, а антропологічна парадигма все частіше стає відправною точкою у дослідженні різних аспектів взаємозв'язку людини та права. Так, відома вчена Н. М. Оніщенко, досліджуючи проблеми, реалії та перспективи сприйняття права в умовах демократичного розвитку, окремий розділ своєї праці присвячує філософсько-правовим принципам процесу взаємодії «людина — право» [7, с. 5-67]. Ідея єдності людського в людині, а потім і загальності прав, які належать їй, відображається в позиціях авторитетних осіб. Так, наприклад, у привітанні Віденській конференції з прав людини Далай-лама зазначав: «Коли справа стосується прав людини, немає значення, є вона людиною Сходу чи Заходу, Півдня чи Півночі, білою, чорною або жовтою — усі людські істоти мають однакові права від народження до смерті. Ми всі однакові» [8, с. 209]. Суданський вчений А. Ан-Наїм пояснює, що права людини є загальними не тому, що вони прописані у міжнародних документах, обов'язкових для країн світу, які приєдналися до них, а «...навпаки, ці пра-

ва відображені в документах саме тому, що вони є загальними, тобто це такі права, якими володіє кожна людська істота просто по праву народження» [9, с. 238].

Права людини є в сучасному світі однією з головних тем не тільки в гуманітарних науках, а й у повсякденній політичній реальності. Ця проблема несе в собі глибинний філософський та світоглядний сенс, вона потребує адекватного науково-теоретичного опрацювання. Увага до прав людини — не випадковість історії, а відображення тих реалій розвитку людського суспільства та людської думки, що виникли у ХХ ст. Проблема людини, залученої до соціального світу та шукаючої у ньому власне місце, стала центральною проблемою минулого століття. Це обумовлено тим, що сучасне розуміння права в будь-якому його варіанті є спробою дати відповідь на питання, як право пов'язане з людиною. Таємниця прав людини розкривається в теоретичному дискурсі шляхом осмислення феномену права як проблеми людства.

Відомо, що самостійний політичний та конституційний сенс прав людини виник тоді, коли суб'єкт, раніше пов'язаний з державою правовими відносинами, отримав можливість від свого імені здійснювати правочинності стосовно держави. Вперше це відбулося, як відомо, у Європі та Америці Нового часу. Іншим, не менш важливим напрямком існування прав людини є сучасний міжнародно-правовий аспект. Однак, за наявності теоретичної моделі, що розкриває природу, сенс, сутність прав людини, на відміну від усіх інших явищ, можливо переходити до обґрунтування інших напрямків їх теорії. Шлях до філософського опануван-

ня та синтезу епохальних правових досягнень відкрив І. Кант. Його філософія була виключно точною у розпізнанні загальної (ліберальної) динаміки епохи. У кінці XVIII століття він першим створив філософсько-антропологічну концепцію, яка забезпечила світоглядне сприйняття ідеї природознавчої невідчужуваної свободи людини, її аксіоматичної співвіднесеності з ідеєю права та надалі була перенесена послідовниками в теорію правової держави. Саме ця теорія і була втілена у державній практиці країн Заходу. У цьому сенсі антропологія права Канта, його концепція вільної особистості як першооснови права або, іншими словами, Кантове розуміння права є квінтесенцією «західного» і відповідно ліберального світогляду та може слугувати як його критерій [10]. З точки зору П. Рікера, філософська антропологія є однією з основ сучасної моральної та правової філософії [11, с. 28]. Саме апеляція до сутності людини дозволяє обґрунтувати ідею права, критерій справедливості, тобто вирішити фундаментальні питання філософії права [12, с. 185].

Оскільки головним здобуттям філософської антропології є прагнення зрозуміти сутність людини, її якості з точки зору основ людського існування, то створення інтегративної концепції буття людини, в т. ч. її буття у правовому полі стало очевидним. На думку російського вченого В. М. Капіцина, інтегративний підхід до прав людини демонструє саме юридична антропологія. У юридичній антропології отримали розвиток засади нормативізму, юснатуралізму, процесуального аналізу, юридичної конфліктології, еволюціонізму та ін. Вона допускає правовий плюралізм та са-

мостійне існування окремих напрямків, але інтегрує низку їх положень [13, с. 18]. При цьому вчений вважає, що «...ціннісний (аксіологічний) підхід як основний в деонтології інтегрується в юридичну антропологію. Він поєднується з теоретико-логічним та історичним підходами» [13, с. 21]. Цікаві й основні ідейні доміанти юридичної антропології, серед яких В. М. Капіцин вказує на такі: 1) наявність антропологічних констант, на підставі яких виникають антропологічні універсалії; 2) скепсис по відношенню до універсалізму природознавчо-правових уявлень про права людини західної моделі. Права людини є соціокультурним, а не лише універсальним явищем, що не враховується природознавчо-правовою теорією. Як культурна універсалія права людини реалізуються по-своєму у кожному суспільстві; 3) плюралізм щодо джерел влади та джерел права (правовий плюралізм). Не тільки держава, а й різні великі і малі колективи беруть участь в процесі нормотворчості; 4) дослідження права не тільки як норми, а й як процесу. Правовий процес при цьому інтерпретується у комунікативному ракурсі. На думку В. М. Капіцина, він повинен аналізуватися і в плані вирішення конфлікту, визначення вини, санкцій та як процес спілкування, руху інтересів, угоди, обміну, управління, виховання і правосвідомості. Поведінка індивідів моделюється переважно суспільними відносинами (правовідносинами), ніж нормами та інструкціями; 5) головне в праві — функція взаємності, яка поєднує між собою індивідів та групи. Вона в основному інтегрує суспільство, а не функція примусу з боку центральної влади держави; 6) прагнення синтезувати норма-

тивістський та процесуальний підходи [13, с. 23].

Важливо зазначити, що антропологічний ракурс наукового дискурсу про права людини є сумісним з філософською позицією антропоцентризму, яка допускає не тільки науковий, а й релігійний світогляд. На думку С. С. Хоружого, антропоцентризм є принципом «центральної» людини у всесвіті (сутнісному, діяльносному, проектному), але цей принцип не визначає відносин людини з іншими елементами всесвіту, він сумісний як з настановою панування, так і з настановою служіння по відношенню до них. Так, християнський антропоцентризм «поєднує виокремлення людини зі спільністю буттєвої долі, і це поєднання означає не що інше, як відповідальність людини за загальну долю всесвіту» [14, с. 42]. У цьому контексті антропологічні константи, які визначають людську природу, виявляються невід'ємно пов'язаними з її (людини) відкритістю світу. Це означає, що процес становлення людини відбувається у взаємозв'язку з навколишнім середовищем, як природним, так і антропогенним [15, с. 81–82]. Людина не може стати людиною та не може існувати, не діючи, не реалізуючи властиве їй прагнення розширити межі власної діяльності. Також хотілося б відзначити А. Х. Саїдова. Сучасний вчений, досліджуючи розвиток антропології права, вирізняє дві тенденції: перша полягає в тому, що в минуле відійшли ті часи, коли наука дозволяла собі ігнорувати сучасні правові системи та об'єктом її аналізу виступали виключно правові форми традиційних суспільств, правовий спосіб життя різних народів, або іншими словами юридична етнографія. Зараз на чільне місце вийшла

т. зв. юридична антропологія сучасного суспільства, об'єктом якої є сучасне позитивне (європейське) право. Стрімко зросла увага до наукового аналізу актуальних проблем міжнародно-правового виміру правового буття людини та її прав.

Таким чином людина інтегрується в предметне поле юридичної науки і практики. Інша тенденція полягає в тому, що певній модернізації підлягає і теоретико-методологічний арсенал антропології права. Розширився діапазон юридико-антропологічних досліджень. Міжнародне право прав людини стало рівноправним об'єктом антропології права, яке раніше будувалося виключно на матеріалах національних правових систем [16, с. 64]. Тобто вищезазначені тенденції розвитку антропології права слугують підвищенню рівня юридичної науки, сприяють формуванню оптимальних напрямків, засобів та способів вирішення складних питань правового регулювання.

Отже, головною заслугою правової антропології є прагнення зрозуміти сутність людини, її якості з точки зору основ людського існування, створення інтегративної концепції буття людини у правовому полі, тому що право та людина — це пов'язані явища. Право не зображується чимось більш важливим, ніж людина, а людина його служителем. Проте людина постає в центрі права, є його головним творцем та одночасно ціллю. Таким чином, антропологічний підхід до прав людини надає можливість визначити права саме як людські якості, такі як свобода, рівність, відповідальність, суб'єктність. Права людини закорінені в життєвому світі людини і суспільства та є частиною емпіричної дійсності.

Список використаної літератури

1. Максимов С. І. Методологічні засади правової антропології / Методологічні проблеми правової науки : мат. міжн. наук. конф., Харків, 2002 р. – Харків : Право, 2003. – С. 126-128.
2. Ковлер А. И. Антропология права : учеб. для вузов. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА, 2002. – 480 с.
3. Рулан Н. Юридическая антропология : учеб. для вузов. – М. : Издательство НОРМА, 1999. – 310 с.
4. Честнов И. Л. Социальная антропология права современного общества / И. Л. Честнов. – СПб. : ИВЭСЭП, 2006. – 244 с.
5. Бігун В. С. Людина в праві та науках про право: три загальнонаукові підходи до дефініції / В. С. Бігун // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : мат. I всеукр. круглого столу, 16-17 вересня 2005 р. – Львів, 2006. – С. 37-42.
6. Введение в украинское право / Под. общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса : Юридична література, 2009. – 768 с.
7. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : моногр. / Н. М. Оніщенко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 320 с.
8. Глухарева А. И. Права человека в современном мире: социально-философские основы и государственно-правовое регулирование / А. И. Глухарева. – М. : Юристь, 2003. – 304 с.
9. Ан-Наим А. На пути к исламской реформации (гражданские свободы, права человека и международное право) / А. Ан-Наим ; Музей и общественный Центр «Мир, прогресс, права человека» имени А. Сахарова. – М., 1999. – 284 с.
10. Баскин Ю. Я. Кант и формирование идеи правового государства в первой половине XIX века в Германии // Кантовский сборник : межвуз. темат. сб. науч. тр. – Вып. 17. – Калининград : Калинингр. гос. ун-т, 1992. – С. 61-66.
11. Рикер П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 17-36.
12. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов [та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
13. Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты : учеб. пособ. / В. М. Капицын. – М. : ИКФ «Экмос», 2003. – 288 с.
14. Хоружий С. С. Глобальная динамика универсума и духовная практика человека // Связь времен (наука – традиции культуры – новое видение мира). – Вып. 1. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – С. 42.
15. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
16. Саидов А. Х. О предмете антропологии права / А. Х. Саидов // Государство и право. – 2004. – № 32. – С. 63-69.